

לא רק בעלי המאה: גבולות הלגיטימי בשידורי הטלוויזיה המסחרית מנקודת מבט חינוכית¹

נמרוד אלוני, ליאורה גביעון, דור הררי, אלי כהן-ג'ור

מבוא

ספק אם יש עדות מרשיעה יותר לליקוי המאורות התרבותי שבו אנו מצויים, מאשר המוסכמה הרווחת שבלתי-לגיטימי למומחי אקדמיה, חינוך ותרבות להתערב בקביעת גבולות הלגיטימי בשידורי הטלוויזיה המסחרית. באמצעות שימוש ציני ומניפולטיבי בערכי הפלורליזם וחופש הביטוי הצליחו זכייני הטלוויזיה המסחרית ותומכיהם לשכנע חלקים נרחבים מן הציבור שאין בנמצא ידע תרבותי, ערכי וחינוכי שהוא רלוונטי לאינטרס הציבורי בכל הנוגע לאיכותיה ולסכנותיה של הטלוויזיה המסחרית. במילים אחרות: בכל הקשור לטלוויזיה המסחרית, אין בעלי דעה, יש רק בעלי מאה.

בהקשר זה חשוב גם להעמיד למבחן את השימוש במיתוס של "הציבור מקבל מה שהוא רוצה". ראשית, רצונו של הציבור ניכר אמנם בדפוסי הצריכה שלו בפועל, קרי בטבלת הרייטינג, אך לא פחות מכך גם במשאלות ליבו, כפי שבאות לידי ביטוי בסקרים רבים, בדבר קיומה של טלוויזיה פחות בוטה, מניפולטיבית ואלימה ויותר חינוכית, משכלת ותרבותית. שנית, דפוסי צריכת התקשורת בפועל, בדומה לצרכנות בתחומים שונים של החיים, אינם דברים נתונים וקבועים אלא מושפעים במידה רבה מחשקים, עמדות והרגלים שמוטמעים בציבור על ידי מנגנוני הפרסומת והתעמולה – שלא רק קולעים לטעם הציבור אלא גם מכוונים ומעצבים אותו על פי צורכיהם.

כפי שיוצג בדברים הבאים, שלטונם של בעלי המאה והדרתם של בעלי הדעה לא מקובלת עלינו – במיוחד כאשר מדובר בזכיינים שמקבלים מן הציבור את האפשרות האקסקלוסיבית לנגישות ישירה אל המחוזות הביתיים והאינטימיים של הצופים וגם לגרוף מכך רווחים של מיליונים רבים. כמומחים לחינוך מדיסציפלינות מחקריות שונות, אנו סבורים שאלפי שנים של מורשות תרבות בכלל ומאות שנים של הגות ומחקר במוסדות אקדמיים בפרט העמידו לרשות אזרחי המאה ה-21 תשתית של דעת באשר לגורמים המקדמים והמזיקים להתפתחות אנושית תקינה, לבריאות גופנית ונפשית, למימוש מוצלח של הפוטנציאל האנושי ולביסוס חברה הוגנת ומשגשגת.

מצד אחד, הדעת האקדמית לא מציעה קריטריונים אבסולוטיים וגם אינה מבקשת מונופול על האמת. מצד שני, אין בנמצא דעת רצינית ואמינה מזו המדעית-אקדמית, ובשום מקרה לא יהיה זה חכם לוותר על תשתיות דעת אלה – על קולם של בעלי הדעה – כגורם דומיננטי שמבקש להעצים את שיקול הדעת של צרכני הטלוויזיה אל מול שיקוליהם הכלכליים של בעלי המאה המנהיגים את הטלוויזיה המסחרית.

¹ מסמך זה הוכן על פי הזמנה של הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו ומפורסם כאן ברשותה.

הנחות יסוד

1. **בחברה דמוקרטית ופלורליסטית לכל אדם זכות יסוד לבחירת העיסוקים והתכנים בפעילות הפנאי שלו** – כולל הזכות לצריכת תרבות לסוגיה ומיניה, כל איש ואישה על פי נטיותיו/ה והעדפותיו/ה.
2. **בחברה דמוקרטית ופלורליסטית (קל וחומר רב-תרבותית) לכל קבוצה או קהילת תרבות עומדת הזכות להיות מיוצגת בצורה הוגנת ומכובדת במדיום התקשורתי** – לחשוף עצמה לכלל הציבור ולהישף לתרבויות קהילתיות אחרות, תוך דיאלוג מכבד ומפרה ביניהן.
3. **"האדם הוא תבנית נוף מולדתו" ותהליכי החיברות מטמיעים בצעירים דפוסי של אמונה, מחשבה, רגישות, מוסריות, דיבור והתנהגות** – כולל קדימויות ערכיות שקובעות במידה רבה את אורחות החיים של הפרט ואת נוהגי החברה או האתוס הקולקטיבי שלה.
4. **לבני האדם כישורים גופניים, שכליים, רגשיים, מוסריים ואומנותיים שאם יזכו לפתחם כהלכה יוכלו להתקדם לקראת חיים אנושיים אוטונומיים ומלאים יותר של משמעות, רווחה, הגינות, תרבות והגשמה עצמית (אריסטו והרמב"ם, בפילוסופיה, ופירמידת הצרכים של מאסלו, בפסיכולוגיה, הן דוגמאות לניסוח תיאורטי של עמדה זו).**
5. **להברה יש עניין בטיפוח כישוריהם והשכלתם של אזרחיה, בהנחלת המורשות התרבותיות שלה, ובפיתוח יצירה מקורית ומגוונת; דהיינו: לספק לאזרחיה התנסויות בתרבות איכותית ומגוונת (בחינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי, בקידום המדע, ההגות והיצירה האמנותית) אשר יטפחו ויעצימו בקרבם תכונות בעלות ערך מוכח דוגמת: עושר לשוני, רחב דעת, כישורי חשיבה ואבחנה, דמיון יוצר, מורכבות ובהירות רעיונית, עמדה אוטונומית וביקורתית, רגישות מוסרית, פתיחות רב-תרבותית, הגינות חברתית, אחריות ציבורית, סובלנות, חוש מידה, כבוד לזולת, שליטה עצמית, שמירה על החוק, דאגה למרחב הציבורי ולאיכות הסביבה.**
6. **קידום התפתחותם התקינה ואזרחותם הטובה של אזרחי המדינה בכלל וצעיריה בפרט הוא אתגר ציבורי חשוב ומורכב ביותר, אשר מחייב תנאים חינוכיים מיטביים, טיפוח מודעות ביקורתית וכישורי חשיבה, פיתוח יכולת התמודדות עם מצבים נפשיים תוך ובין-אישיים, והעצמת השדרה האישיותית לקראת אוטונומיה מחשבתית וגיבוש זהות אישית (שנות הנעורים נפרשות כיום על פני שני עשורים כמעט, שבהם עסוק הצעיר, במונחיו של הפסיכולוג אריקסון, בגיבוש זהותו האישית, ותהליך דרמטי ומכריע זה מתחולל תוך חשיפה אינטנסיבית של הצעיר למכלול מסרים מציפיים, ומחייב שימוש בכלי עיבוד ותנאים התפתחותיים תואמים).**
7. **במאה ה-21 תקשורת ההמונים בכלל והטלוויזיה המסחרית בפרט הינה המדיום הדומיננטי ביותר בתרבות הפנאי של הציבור ומהגורמים המשפיעים ביותר על עיצוב תודעתו או נפשו של הפרט: על תפיסת המובן מאליו והלגיטימי וכן על מאוויים, ערכים, רגישויות, דפוסי חשיבה וצריכה, תפיסת המיגדר, הזוגיות והמשפחה, העדפות ערכיות והיררכיות של סטאטוס חברתי (הטלנובלות ו"תוכניות המציאות", לדוגמה, קנו להן אחיזה בחברה, בנשמה ובדיבור היום-יומי, ולא פחות מכך בולטים המבעים החדשים והמוחצנים של שכול ואבלות אל מול המצלמה).**
8. **הטלוויזיה המסחרית מנוהלת כעסק כלכלי לכל דבר ומכוונת בראש ובראשונה להגדלת רווחיה באמצעות השגת רייטינג גבוה של צפייה, ומכאן שעלולה להיווצר התנגשות בין האינטרס הכלכלי לבין האינטרס החינוכי-תרבותי: תוכני שידור מסוימים משרתים אינטרסים כלכליים והם מאופיינים באטרקטיביות רבה או רייטינג גבוה בציבור, ובה בעת תכנים אלה**

גוררים, מושכים או משדלים את הציבור אל מתחת לסטנדרטים הנורמטיביים של חשיבה ורגישות, התנהגות מוסרית ואזרחות טובה.

9. ישנה הסכמה רחבה בציבור, שמקבלת עיגון וחיזוק גם בממצאים מחקריים, שצריכה מרובה ובלתי מבוקרת של תכנים טלוויזיוניים מסוימים גורמת, במיוחד בקרב ילדים ובני הנוער, לנזק משמעותי ומצטבר (בדומה לצריכה שכזו של "ג'אנק פוד"): ליבוי יצרים (במקום עידונם), צורך בסיפוקים מידיים (במקום אורך רוח וריסון עצמי), חזוות אלימות והרס (במקום שלילתם המוסרית), גימיקים תדמיתיים (במקום עמקות ויסודיות), הקהיית רגישויות (במקום חידודן), גישה סטריאוטיפית (במקום מובחנת), אסקפיזם נהנתני, סגידה לכסף, לכוח ולפרסום כתכליות עליונות (אשר מאיינות כמעט כל שיקול ערכי אחר ותכלית וטעם אלטרנטיביים).

10. ערוצי הטלוויזיה המסחרית פועלים מכוח זיכיון שמעניקה להם המדינה, וזיכיון זה מאפשר להם נגישות ישירה ואקסלוסיבית אל המחוזות הפרטיים והאינטימיים בעולמם ובנפשם של הצופים, ומכאן שלציבור שמורה הזכות לקחת בחשבון את כלל ההיבטים שהוצגו לעיל, כולל פוטנציאל הנזק שגלום בתקשורת ההמונים, ולהעמיד כמשקל נגד להגיונם הכלכלי של "בעלי המאה" גם את הגיונם של "בעלי הדעה" – אלה שהשכלתם ומומחיותם בתחומי החינוך, החברה והתרבות עושה אותם בעיני הציבור כשומרים ראויים על האינטרסים שלהם.

גבולות הלגיטימי: בין הראוי לפסול

על סמך הנחות היסוד וההסכמות שהוצגו לעיל, כאנשי חינוך ואקדמיה בעלי מומחיות מגוונות במחקר ובמעשה החינוכי, אנו מבקשים להעמיד את הקריטריונים הבאים כשיקולים משמעותיים בעיצובה של מדיניות השידור בטלוויזיה המסחרית בכלל ובבחינת ערכם החינוכי והתרבותי של השידורים בפרט – בין הקוטב של ראוי ביותר לקוטב של בלתי-לגיטימי, מזיק ופסול. יש להבהיר, שבמקרים הקיצוניים ביותר, אנו רואים חובה להגן על כלל האוכלוסייה ועל צעירים בפרט מפני מה שעל בסיס המומחיות שלנו מתגלה באופן מובהק כ"זוהמה תרבותית-טלוויזיונית" – זאת, בדיוק באותו מובן שמכבי האש מגנים מפני נזקי השרפה, שמשרד הבריאות מגן מפני מזון רעיל, ושהמשרד לאיכות הסביבה מגן מפני זיהום סביבתי המסוכן לציבור.

אשר לראוי:

1. מקובל עלינו נוסח חוק הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו אשר מטיל על רשות השנייה את האחריות והסמכות לפעול בין השאר לקידום: יצירה מקורית עברית וישראלית, אזרחות טובה וערכי הדמוקרטיה וההומניזם, מתן ביטוי למורשת היהודית והציונית ולמורשת המיעוטים בישראל, ביטוי וייצוג הולמים לקהילות התרבות ולמגזרים השונים בחברה, נכסי תרבות והשכלה רחבה, שידורים מהימנים והוגנים – מתורגם למהלכים קונקרטיים של תקצוב, תכנון ואכיפה.

2. חשוב בעינינו להרבות ואף לחייב במכסות של תוכניות איכות אשר מזמנות לצופים הנאה ועניין מתכנים מעוררי מחשבה, מרחיבי דעת, ומחדדות רגישויות מוסריות ואמנותיות (דוגמת יצירה מקורית, תיעודים היסטוריים, מסעות גיאוגרפיים ואנתרופולוגיים, חדשנות מדעית, ביקורת התרבות, הצגות תיאטרון מצולמות, מועדון הסרט הטוב, מוסיקה איכותית ורב-תרבותית, תוכניות תרבות ובידור, ותחקירים ובימות דיון בסוגיות אקטואליה, חברה, מדע ואמנות). לעידוד

ולפיתוח של תוכניות איכות בכלל ולסוגות גבוהות בפרט יש ערך נוסף: מהלך שכזה שובר את הזיהוי המובהק של הטלוויזיה עם השטוח והמניפולטיבי ומרחיב את האפשרות – ומכאן גם את התכונות – לצריכת תקשורת המונים שמכבדת הן את הפרט הצופה והן את היצירה התרבותית, ובכך גדל הרפרטואר של פנאי מגוון, מעשיר ומשמעותי (דוגמה טובה לכך היא הסיסמה "איכות זו לא מילה גסה", של הטלוויזיה החינוכית, אשר מנכיחה את עצמה לציבור כהיגיון, ואפילו אתוס, אלטרנטיבי לקיים).

3. חשוב בעינינו להרבות את התכנון והאכיפה בכל הנוגע לארגון ולסימון של התוכניות בלוח המשדרים מבחינת הכוונה להורים בנושאי גיל, אלימות, שפה, מין וכד' (לדרוש שזה יופיע על המסך וגם בלוח המשדרים ושתוקפד ההתייחסות לשעות צפייה לפי חתכי גיל) בהתאם לסקרים ומחקרים הנערכים מדי פעם והמתארים את הרגלי הצפייה של משקי הבית).

4. חיוני בעינינו שהרשות השנייה, בשיתוף עם משרד החינוך והתרבות, יפעלו להרחבת תוכניות בחינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי לטיפוח צריכה נבונה וביקורתית של תקשורת המונים. תוכניות שכאלה אמנם פועלות במספר בתי ספר יסודיים בארץ, אך דווקא ככול שמשתכללים אמצעי תקשורת ההמונים והשפעתם נעשית לחודרת-כל, כך חשוב להרחיב לכלל ילדי ישראל את ההכשרה באוריינות מדיה בכלל ובהקשריה לתרבות הפנאי, לפרסומת המסחרית ולתעמולה הפוליטית בפרט (תרבות בראש מחכימה את האצבע שעל השלט). יש לשים דגש בנושא זה על שתי אוכלוסיות: הורים – יש ליצור מסגרות להקניית ידע, כלים ומיומנויות תיווך בכל הנוגע לצריכה של המדיה; מורים – במסגרת הכשרה בסיסית ובמסגרת השתלמויות, באחריות משרד החינוך. **ההיגיון הוא אחד וברור:** כאשר צעירים בכלל וילדים (מן הגיל הרך) בפרט נחשפים לתכנים עזים ומורכבים (טרם הבשלתם של הכלים הרגשיים והשכליים המתאימים) ישנה סכנה שעבודה עצמי ובלתי מתווך של המסרים עלול להוביל לגיבוש תפיסה מעוותת של המציאות (במקרה הקל) ולהתנהגויות פתולוגיות או אנטי חברתיות (במקרה הקשה) – ומכאן הצורך במודעות ציבורית ובהדרכה של הורים ואנשי חינוך במגוון הכלים לתיווך של מסרים שהילדים נחשפים אליהם בצריכתם את תקשורת ההמונים.

אשר לבלתי-לגיטימי ולפסול

1. תוכניות שקסמן המיוחד לציבור נעוץ בהתנהגויות בלתי-מוסריות בעליל, דוגמת: התעללות והשפלה שמבזות את האדם, ניצול מיני, פגיעה בילדים, התאכזרות לבעלי חיים, ביזוי גזעני.
2. תוכניות שהן במהותן התענגות על אלימות, תוקפנות והרס (ללא הקשר אומנותי או רעיוני) ושמעודדות לגיטימציה של התנהגות אלימה.
3. בתוכניות ופרסומות שמציגות התנהגויות אלימות, מבזות או גזעניות כהתנהגויות לגיטימיות שגמול הולם בצידן (דוגמת הפלת הילד מהאופניים על ידי השלכת עיתון עליו – בפרסומת לטלפון סלולארי, או התוכנית "דוגמניות" שמציגה נשים כבשר ססגוני באטליז אנושי).
4. גילויים מובהקים של פגיעה בכבודם של אנשים, כאשר כתבי חדשות מנצלים את מצוקתם הקיצונית, הטרגדיה משפחתית, או החשיפה האישית לצורכי דרמטיזציה עתירת רייטינג.

המלצות למדיניות וביצוע

- 1. הקמת ועדה מומחים מייעצת שליד מנכ"ל הרשות השנייה:** אשר תשרת את צרכי הטלוויזיה המסחרית בישראל, באמצעות התדיינות ופרסומים קבועים שייצגו את דעתם של מומחי חינוך, תרבות ואקדמיה באשר לגבולות הלגיטימי בטלוויזיה המסחרית. שיה נורמטיבי שכזה, קל וחומר שיפוט ערכי בדבר תכנים ראויים ופסולים, אין בו את היומרה לאמות מידה אבסולוטיות, אך גם אינו אקראי או שרירותי: תקפות השיח של בעלי הדעה (בשונה מבעלי המאה) ומקור הלגיטימיות שלו נסמכים על הידע הקנוני של תחומי דעת שונים ממדעי הרוח והחברה, ממודעות מושכלת וביקורתית למגמות דומיננטיות וחדשות בתרבות ובחברה, מדאגה לטובת הציבור או ל"טוב הכללי" – וכמובן גם ממידה רבה יחסית של עצמאות מהמסד הפוליטי והכלכלי.
  - במילים אחרות, יש להקים ברשות השנייה ועדת מומחים של אנשי אקדמיה, חינוך ותרבות אשר תדון באופן שוטף במדיניות השידור לאור התפתחויות בחברה ובמדע, ובאופן נקודתי לאור סוגיות או תלונות שהועלו על ידי הציבור, מוסדות החברה או זכייני הטלוויזיה. הרשות השנייה תדאג ששיקוליה ועמדותיה של ועדה זו יגיעו לציבור הרחב באמצעות כלי התקשורת השונים, באמצעות פרסומים ובימות דיון, ודרך אתר אינטרנט שדרכו גם ניתן יהיה לקבל הצעות ותגובות של הציבור הרחב. הצגתה של עמדה ברורה ומנומקת וחשיפה רצופה ועקבית של הצופה לעמדה זו מגדילה את יכולת השיפוט והבחירה שלו ומשחררת אותו מעריצותו של הגוף המשדר המתיימר לקבוע עבור הצופה מה הוא רוצה ומה טוב עבורו, ומגדילה את הסיכוי להיותו צופה אוטונומי שיכול להשפיע על התכנים המשודרים.
  - אין זה מיותר לציין שהמומחים הנבחרים (על ידי שופט עליון או איש רוח משכמו ומעלה) נדרשים לא רק לבקיאות בתחומם אלא גם להיות בעלי מוניטין של נועם הליכות, פתיחות דעת, הגינות ויכולת עבודה בצוות.
- 2. קביעת תקינה ברורה של אמצעי סימון התוכניות על פי חתכים של שכבות גיל ומדדים של אלימות, מיניות בוטה, אימה וכדומה כמקובל בעולם:** הפרסום יופיע הן במדריכים השונים והן על המסך בתוכניות המשודרות.
  - 3. תכנון רצועות או רצפי השידור בהתחשב בחתכי גיל:** אמצעי זה יעיל ביותר וחוסך להורים מלחמות קשות.
  - 4. מיסודה של תוכנית שבועית, בשעת שידור מרכזית, שעוסקת בביקורת שידורי הטלוויזיה (תקשורת במבחן הביקורת):** לא כדרשות דתיות והתרסות מוסרניות, אלא בדומה לטורים של ביקורת הטלוויזיה השבועית (בני ציפר, הנדלזלץ ואחרים) אשר מזמנת מומחים שונים, שבחרים מספר סוגיות מעניינות, ופותחים בפני הצופים את הפרובלמטיקה שבתוכניות שונות, ומעשירים את המודעות של הצופים בזוויות ראייה וכלי ביקורת, לקראת צרכנות יותר נבונה של תקשורת ההמונים. תוכנית כזו תשאב את כוחה מיצירת דיון ציבורי מושכל ומתמשך אודות טיבו של "המזון הרוחני" אליו נחשפים הצופים. התכנית חייבת לאפשר לצופים לבטא את עמדותיהם במגוון האמצעים המקובלים היום (פניה ישירה, אתר אינטראקטיבי וכד').
  - 5. הענקת אות/פרס יוקרתי לתוכניות שיגלמו באופן מובהק ובולט את המרכיבים של טלוויזיה מסחרית-איכותית:** גם נגישה ומשמעותית לציבור הרחב וגם מצטיינת באיכותיה התרבותיות.